

## ԱՐԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

# ՄԻ ԴՐՎԱԳ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

14-րդ դարի 60-70-ական թվականները Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյամարտի տարիներն են։ Այդ մեկուկես տասնամյակի ընթացքում երկրի կեսից ավելին գտնվում էր Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանության տիրապետության ներքո, և հայոց թագավորությունը ամփոփվել էր Լեոնային Կիլիկիայի տարածքի մի մասում։ Այս ժամանակաշրջանում Կիլիկյան Հայաստանը չունեւր այլևս մոնղոլների պես հզոր դաշնակից։ Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց պետությունները, որոնք մախորդ տասնամյակների ընթացքում քիչ թե շատ բարեկամական հարաբերություններ էին պահպանում հայոց թագավորության հետ, վաղուց արդեն իջել էին պատմության թատերաբեմից։ Մերձակա քրիստոնյա պետություններից մնացել էր միայն Կիպրոսի թագավորությունը, որը, սակայն, այնքան հզոր չէր, որ կարողանար իրական ռազմական օգնություն ցույց տալ Կիլիկիային։ Փոխարենը, Եգիպտոսի մամլուքներից բացի, հայոց թագավորության գոյությանը սպառնում էին նաև մամլուքների դաշնակիցները՝ թուրքմեն-կարամանները, որոնք հայոց թագավորության անմիջական հարևաններն էին դարձել։

14-րդ դարի կեսերից սկսած՝ ի վնաս Կիլիկյան Հայաստանի կտրուկ կերպով բարդացավ Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական իրավիճակը։ Ավելի քան հարյուրամյա պատերազմը (1337-1453 թթ.) արևմտաեվրոպական գերհզոր տերությունների՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև<sup>1</sup> երկրորդական պլան մղեց խաչակրաց մոր արշավանքի ծրագրերը։ Սինդոն իտալական քաղաք-պետությունները, մոռանալով քրիստոնեական համերաշխության մասին, շարունակում էին բազմակողմանի առևտրական հարաբերություններ պահպանել Եգիպտոսի սուլթանության հետ։ 1345 թ. վեներտիկցիների և մամլուքների միջև կնքված պայմանագրով, վեներտիկը կանոնավոր երթևեկություն հաստատեց Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա մավահանգստի հետ<sup>2</sup>։

Միջազգային ասպարեզում կատարված տեղաշարժերը վատթարացրեցին Արևելքի քրիստոնյաների վիճակը և հիմք դարձան, որպեսզի Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությունը և թուրքմեն-կարամանները սկսեւուն ուշադրություն հատկացնեն Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Կիպրոսի դեմ պայքարին։ Այդ պայքարի դրվագներից մեկը, հարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանի և նրա հակառակորդների միջև 1367-1370 թթ., այսինքն՝ հայոց թագավորության անկման մախորակին, պատմագիտական գրականու-

<sup>1</sup> Ա. Գալստյան, Կիլիկյան հայոց թագավորության կործանման հարցի շուրջը, «Լրաբեր» (հաս. գիտ.), 1971, 9, էջ 60, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III (ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն), Երևան, 1976, էջ 777։

<sup>2</sup> A. Atiya, The Crusade in the Later Middle Ages, London, 1938, p. 114-116; Հ. Տեր-Ղեւոնդեան, Ոսկերչությունը Կիլիկիան Հայաստանի մեջ ԺԳ-ԺԴ դարերում, «Բազմավեպ», 1991, 1-2, էջ 210։

թյան մեջ բավարար կերպով չի հետազոտվել: Մասնավորապես հստակ կերպով չի պարզաբանված, թե այդ չորս տարիների ընթացքում քանի՞ արշավանք է տեղի ունեցել հայոց թագավորության դեմ, ե՞րբ և ի՞նչ հանգամանքներում է զոհվել հայոց սպարապետ Լիպարիտը:

Այսպես, հետազոտողների ճշշող մեծամասնությունը կարծիք է հայտնել, որ դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն տեղի է ունեցել մեկ արշավանք և այն թվագրվել է տարբեր տարիներով: Օրինակ, Կ. Մութաֆյանը նշում է, որ Հալեպի Իշիկ Թիմուր և Տարսուհի Մանչուկ ամիրաներն իրենց զորքերով Կիլիկիայի հայկական թագավորության սահմաններն են ներխուժել 1367 թ.<sup>3</sup>: Գրականության մեջ մինևույն արշավանքը թվագրվում է նաև 1368 թ.<sup>4</sup> ու 1369 թ.<sup>5</sup>:

Հայ հեղինակներից բացի, 1369 թ. օգոստին է արտահայտվում նաև խաչակրաց արշավանքների ճանաչված պատմաբան Ա. Աթիյանը<sup>6</sup>: Հետաքրքրությունից գուրկ չէ նաև Ն. Տեր-Միքայելյանի կարծիքը, ըստ որի՝ թշնամու բանակը Կիլիկյան Հայաստան է ներխուժել 1370 թ.<sup>7</sup>: Միաժամանակ որոշ պատմաբաններ, հավանաբար գիտակցելով խնդրի բարդությունը, գերադասել են ձեռնպահ մնալ ճշգրիտ տարեթիվ նշելուց՝ բավարարվելով մահմեդական զորքերի արշավանքի ներկայացմամբ և Սիսի պաշարման փաստի արձանագրմամբ<sup>8</sup>: Ուստի անհրաժեշտություն է զգացվում, պահպանված սակավաթիվ աղբյուրների հիման վրա, վերստին անդրադառնալ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկմանը նախորդած ռազմաքաղաքական կարևոր դրվագներից մեկի պատմությանը:

Խնդրո առարկա դեպքերի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Ժ-Դ դարի հիշատակարաններից մեկը. «Ի թվաբերութեանս Հայոց ՊԺԶ (1367)-ն, ի յամսեանն մայիսի Զ(6) արն, ի յառմամն սատանայի արար զարածողովք ամիրայն Տարսոյ Մինչաք անուն, ժողովեաց ի Ծամբուն հիծելէն քանի որ կարաց, և զուրակիր Թուրքմանն զամէնն, և այլ բազում խարամցիք, և երեկ ի վերայ աթոռանիստ բերդին Սոյլ...»<sup>9</sup>: Այսպիսով, հիշատակարանի հեղինակը արձանագրել է, որ 1367 թ. մայիսի 6-ին Տարսուհի ամիրա Մանչուկը միացյալ արշավանք է ձեռնարկել, իր բանակի կազմում ընդգրկելով Դամասկոսի հեծյալ զորքերի մի մասին, թուրքմենական ինչ-որ ցեղերի («զուրակիր» բնութագրումը լրացուցիչ պարզաբանման կարիք ունի) և թուրք-կարամանցիներին:

Մեկ այլ տեղեկության ենք հանդիպում Ժամանակաշրջանի հայտնի դեմքերից մեկի՝ Վասիլ Մարաշախտի Ժամանակագրության մեջ. «Ի թվին ՊԺԸ (1369)-ն մայիս ամսուս Ի

<sup>3</sup> Կ. Մութաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, էջ 466-467:

<sup>4</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1975, էջ 541:

<sup>5</sup> Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 781, Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1869, էջ 509-512:

<sup>6</sup> A. Atiya, *Աշխատություն*, էջ 374:

<sup>7</sup> Ն. Տեր-Միքայելյան, Նգիստահալ գաղութը 10-15-րդ դարերում, Բեյրութ, 1980, էջ 69, 180:

<sup>8</sup> Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, г. 473, Կ. Բասմաջյան, Լեւոն Ե Լուսինյան՝ վերջին թագաւոր Հայոց, Փարիզ, 1908, էջ 25-35, Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Էջմիածին, 2001, հ. Բ, պոմ 2250-2252:

<sup>9</sup> Լ. Խաչիկյան, Ժ-Դ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 477:



րաջախտի ժամանակագրության մեջ նշվում է թշնամու հարձակման և սպարապետի ողբերգական մահվան մասին արդեն 1369 թ. ներքո<sup>18</sup>: Այսպիսով, հիմնվելով դեպքերին ժամանակակից հեղինակների տեղեկությունների վրա, կարելի է եզրակացնել, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկման մասին հայտնի դեպի մայրաքաղաք Սիս տեղի է ունեցել երկու արշավանք՝ առաջինը 1367 և երկրորդը՝ 1369 թթ.:

Նույն եզրակացությանը կարելի է հանգել թշնամու բանակի թվաքանակի մասին վկայությունները քննելիս: Առաջին արշավանքի ժամանակ թշնամու զորքերի քանակի մասին հիշատակարանի հեղինակը վկայում է. «Բազում հիծման հիծելով և այլ շատ հիտիվաքաւք, որ էին իբրև ԺԲԴ (12000) մարդ...»<sup>19</sup>: Ինչ վերաբերում է երկրորդ արշավանքին, ապա Մանչուկ ամիրայի հավաքած զորքի քանակի վերաբերյալ տեղեկություններ են հաղորդում թե՛ «Պատմութիւն քաջին Լիպարտի» երկը և թե՛ Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերը: Հեղինակներից երկուսն էլ խոսում են 50 հազարի մասին<sup>20</sup>: Ուստի տարօրինակ է, որ Ղ. Ալիշանը, որը հիմնվել է հենց Հովհաննես Թլկուրանցու տաղերի վրա, հակառակորդ զորաբանակի թվաքանակը հասցրել է 60 հազարի<sup>21</sup>: Թերևս այստեղ գործ ունենք 5 և 6 թվանշանների պարզ շփոթի հետ: Հետևաբար, արժանահավատության առումով քննության կարիք է զգում աղբյուրների վկայած 50 հազարը:

Անկասկած է, որ նշված թվաքանակը չի կարող համապատասխանել ճշմարտությանը: Հովհաննես Թլկուրանցին և «Պատմութիւն Քաջին Լիպարտի» երկի անհայտ հեղինակը հավանաբար չափազանցություն են թույլ տվել, որպեսզի շեշտեն հայոց սպարապետի սխրանքը: Թշնամու զորաբանակի թվաքանակի մասին հայ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները չեն կարող համապատասխանել իրականությանը մասնապարզ պատճառով, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության ընթացքում նրա վրա կատարած մի շարք արշավանքների ժամանակ թշնամու բանակը այդքան զինվոր երթևից է չի ունեցել: Օրինակ՝ կարելի է հիշել 1279 թ. մամլուքյան զորքերի հարձակումը Հոմսկա հայրապետանիստ բերդաքաղաքի վրա, երբ թշնամու զորքերի թիվը կազմում էր մոտ 13 հազար զինվոր<sup>22</sup>: Այնուհետև. Թիմուրտաշի և թուրք Ամիր Օմարի 1321 թ. դեպի Կիլիկյան Հայաստան կատարած արշավանքի ժամանակ նրանց զորքերի թիվը 30 հազարից չէր անցնում<sup>23</sup>, իսկ 1322 թ. Այսաը ավերեց մամլուքյան մոտ 40 հազարանոց բանակը<sup>24</sup>:

Եվ այդ վերը նշված արշավանքները տեղի են ունեցել այն ժամանակ, երբ հայոց թագավորությունը բավականին մարտունակ բանակ ուներ և կարող էր դիմակայել ավելի մեծաքանակ թշնամու ուժերին: Իսկ այժմ, երբ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը

<sup>18</sup> Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 197:

<sup>19</sup> Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 477:

<sup>20</sup> Ն. Ակիմեան, նշվ. աշխ., էջ 131, Հ. Պիվազյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

<sup>21</sup> Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ. Բ. Վենետիկ, 1901, էջ 480:

<sup>22</sup> Bar Habraeus, The Chronography, London, 1932, p. 461:

<sup>23</sup> Մանր ժամանակագրություններ, Բ. II, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 188, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, թարգմանեց Հ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965, էջ 247:

<sup>24</sup> Նույն տեղում, էջ 188-189, էջ 247:



տատում է նախորդ հեղինակի առաջ քաշած վարկածը: Հովհաննես Թլկուրանցին ևս մշում է, որ Լիպարիտ սպարապետը զոհվել է հայոց արքայի չարության պատճառով<sup>28</sup>:

Հետևաբար, եթե անվերապահորեն հավատանք աղբյուրների տեղեկություններին, պետք է ընդունենք, որ Լիպարիտ սպարապետը զոհվել է նյութված դավադրության հետևանքով: Այդ դեպքում, սակայն, հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ է հայոց արքան նման քայլի դիմել: Կոստանդին թագավորի մեղքը դժվար է ապացուցված համարել, քանի որ սկզբնաղբյուրները որևէ վկայություն չունեն Կոստանդին արքայի և Լիպարիտ սպարապետի հակասությունների կամ թշմամության մասին:

Հետևաբար, մնում է եմթադրել, որ հայոց թագավորը բավարար ռազմական ուժեր չունենալու պատճառով է հետ քաշվել միջնաբերդ: Ինչ վերաբերում է աղբյուրների պարունակած մեղադրանքներին, ապա այդ կարելի է առանձնահատուկ հոգեբանական իրադրության հետևանք համարել: Լիպարիտը շատ սիրելի անձնավորություն է եղել ժողովրդի և իշխանների շրջանում, որովհետև անձնավորաբար ծառայել է հայրենիքին քսան երկարուձիգ տարիների ընթացքում:

Լիպարիտ սպարապետի ողբերգական մահը հուսալքման ալիք է առաջ բերել և մղել ժողովրդին՝ ամբաստանելու արքային չգործած մեղքի համար: Սակայն Կոստանդին արքային կարելի է մեղադրել միայն սիրված զորավարին փրկելու անկարողության և ոչ թե՛ նպատակադիր դավադրական գործողությունների համար: Չմոռանալով, որ Կոստանդինը թագավորում էր այնպիսի մի բարդ ժամանակաշրջանում, երբ Կիլիկիայի հայոց թագավորությունն արդեն իր անկումն էր ապրում, հետևաբար և չէր կարող հոգ տանել մույնիսկ իր մվիրված պաշտպանների անվտանգության մասին:

Լիպարիտ սպարապետի մահը մեծ կորուստ էր Կիլիկիայի հայկական թագավորության համար և իր բացասական ազդեցությունը թողեց իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա: Հայոց սպարապետի աճյունը թաղվեց Սսի պարսպի ներսում, եկեղեցու մոտ, իսկ նրա գերեզմանը մահմեդականները կոչում էին «Աղճա պապա»<sup>29</sup>:

Ի վերջո, պետք է փաստել, որ եթե դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն տեղի է ունեցել երկու արշավանք՝ 1367 և 1369 թթ., ապա՝ հայոց սպարապետ Լիպարիտը զոհվել է երկրորդ արշավանքի ժամանակ՝ 1369 թ.:

14-րդ դարի 60-ական թվականների երկրորդ կեսի ծանր իրավիճակը շարունակվեց մինչև 1375 թ., երբ թշնամու բանակը գրավեց Միսր<sup>30</sup>, և վերացվեց հայոց թագավորությունը:

<sup>28</sup> Է. Պիվազյան, մշվ. աշխ., էջ 60:

<sup>29</sup> Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 431:

<sup>30</sup> Լ. Խաչիկյան, մշվ. աշխ., էջ 477, Ղ. Ալիշան, Հայապատում, հ. Բ, էջ 542, Հովհաննես Դարդեղ, Ժամանակագրություն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 144-150, Ա. Մաթևոսյան, մշվ. աշխ., էջ 197: Տե՛ս նաև Ա. Գալստյան, մշվ. աշխ., էջ 62, Վ. Մաթևոսեան, Լեւոն Ե Լուսինեանի «Ամենայն Հայոց» տիտղոսի հարցին շուրջ, «Բազմավեպ», 1990, 1-2, էջ 236, Ն. Տեր-Միքայելյան, մշվ. աշխ., էջ 70, 180, Ն. Աղազարմ, Նոթեր Եզիպտոսի գաղութին վրայ, Կահիրե, 1911, էջ 18, A. Atiya, մշվ. աշխ., էջ 470: